

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО В СИСТЕМІ НАУК
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЦИКЛУ**

В. І. Борисов, д.ю.н., професор, академік НАПрН України, директор НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, професор кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

**НОРМАТИВНЕ ЗАЗНАЧЕННЯ ЗАКОНУ
ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
У КОНТЕКСТІ НОВЕЛ КРИМІНАЛЬНОГО
ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ**

Визначено співвідношення між системами кримінального права та законодавства про кримінальну відповідальність, кримінального процесуального права та кримінального процесуального законодавства. Установлено поняття, яке є найбільш оптимальним для опису форми законодавчого визначення.

Определено соотношение между системами уголовного права и законодательства об уголовной ответственности, уголовного процессуального права и уголовного процессуального законодательства. Установлено понятие, которое является наиболее оптимальным для описания формы законодательного определения.

The correlation of criminal law and legislation on criminal liability, criminal procedure law and legislation on criminal procedure systems has been defined. The most optimal concept for describing the form of legislative determination has been stated.

1. Кримінальне право України включає в себе як ознаки, притаманні всім галузям права, так і суто свої, специфічні, властиві тільки цій галузі, ознаки¹. Серед останніх найбільш характерною є його формальна визначеність. Така сама ознака притаманна й кримінальному процесуальному праву України. Подібний збіг не є випадковим, оскільки своїми коріннями кримінальне процесуальне право походить із кримінального

¹ Див. : Кримінальне право України : Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-е вид., переробл. і доповн. – Х. : Право, 2010. – С. 10.

права. Ще на початку ХХ ст. Л. С. Білогриць-Котляревський відмічав, що кримінальне право поділяється на матеріальне та формальне, або процесуальне право: перше (кримінальне право у вузькому значенні) визначає зміст злочинних дій та наступних за ними покарань; друге (кримінальний процес) – судове провадження, необхідне для встановлення факту злочину та міри покарання¹.

Кримінальне право України, як і кримінально-процесуальне право, дістають свій текстуальний вираз у законодавстві. Кримінальне законодавство України являє собою єдину нормативно-правову систему – Кримінальний кодекс України 2001 р. (надалі – КК), який ґрунтується на Конституції України та загальновизначених принципах і нормах міжнародного права. КК складається із кримінальних законів, що системно розташовані в його межах і діють з часу набрання ними чинності. Кожен із кримінальних законів містить певні логічно завершені законодавчі визначення², викладені у формі норми закону. КК, як і кримінальні закони, що входять до нього, є свого роду продуктом законодавчої діяльності, в якому шляхом законодавчого веління відображено об'єктивні закономірності розвитку кримінального права. У КК кримінальний закон позначено як «закон про кримінальну відповідальність» (розділ II Загальної частини). Поняття «кримінальний закон» і «закон про кримінальну відповідальність» тотожні за своєю сутністю, однак через те, що останнє закріплене в КК, ним потрібно користуватися для характеристики чинного кримінального законодавства України та при його застосуванні.

2. На відміну від системи законодавства (у т. ч. законодавства про кримінальну відповідальність та кримінального процесуального законодавства), система права певною мірою є незалежною від волі законодавця³, їй притаманні достатньо різноманітні складові. Так, і кримінальне право, і кримінальне процесуальне право включають правові ідеї, принципи та правила застосування законів, рішення та постанови вищих судових інстанцій, що мають загальнонеобов'язковий або загальнорекомендаційний характер, акти Конституційного Суду України, правосвідомість

¹ Білогриць-Котляревський Л. С. Учебник русского уголовного права. Общая и Особенная части. – Киев – СПб. – Харьков, 1903. – С. 8.

² *Примітка.* У КК України словосполучення «Кримінальний кодекс України визначає» застосовується, зокрема, в ч. 2 ст. 1 КК; словосполучення «визначаються законом» – у ч. 2 ст. 4 КК, що дає підстави для використання у науковій літературі рівнозначного їм за змістом терміна «законодавче визначення».

³ Див. : Коняхин В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – С. 133.

тощо. Однак і для кримінального права, і для кримінального процесуального права основною складовою, а водночас і основним джерелом є відповідне законодавство.

3. Більшість науковців позначають логічно завершені визначення, що містяться у законах, термінами «припис»¹, «нормативний припис»² або «нормативно-правовий припис». Так, М. О. Мягков стосовно останнього підкреслює, що змістом кримінального закону України є система нормативно-правових приписів, що визначають діяння, які є злочинами, та відповідальність за них³. Слід наголосити, що законодавець більш виважено відноситься до цілісних законодавчих визначень, що містяться в КК, позначаючи їх терміном «норма закону». Так, у Кримінальному процесуальному кодексі України, що був прийнятий 13 квітня 2012 р. (надалі – КПК), такий термін вживається в статтях 445, 448, 449 та ін. глави 33 («Провадження у Верховному Суді України»). В ухвалах та роз'ясненнях вищих судових органів України також широко використовується цей термін⁴.

У роботах окремих науковців термін «норма закону» (або «норма кримінального законодавства») також застосовується, однак без належного його пояснення. Так, В. М. Кудрявцев у монографії «Общая теория квалификации преступлений» зазначав: «Для квалификации же преступления обязательным условием является ссылка на норму уголовного закона»⁵.

¹ Див. Уголовный закон и преступление / под ред. Э. С. Тенчова. – Иваново : Иванов. гос. ун-т, 1997. – С. 16.

² Див. Мицкевич А. А. Акты высших органов советского государства. Юридическая природа нормативных актов высших органов власти и управления СССР. – М. : Юрид. лит., 1967. – С. 34.

³ Кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. – К. : Істина, 2011. – С. 168.

⁴ Див. наприклад: Ухвала колегії суддів судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 17 січня 2006 р. – Судова практика у кримінальних справах // Кримінальне судочинство. – 2007. – Вип. 1 (3). – С. 13–14; Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 19 квітня 2007 р. – Судова практика у кримінальних справах // Кримінальне судочинство. – 2007. – Вип. 3 (5). – С. 98–99; Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р. № 12 «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» (п. 12) // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973–2011) : станом на 26 верес. 2011 р. / упоряд. : Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, В. І. Тютюгін. – Х. : Право, 2011. – С. 324.

⁵ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. – 2-е изд., перераб. и дополн. – М. : Юристъ, 1999. – С. 6. Див. також: Генрих Н. В. Предмет и метод уголовно-правового регулирования: история, теория и практика. – М. : Норма: ИНФРА – М, 2011. – С. 20, 99.

В. В. Мальцев, поруч із терміном «норма кримінального закону», застосовує так само термін «норма кримінального законодавства»¹.

Якщо звернутися до довідкової літератури стосовно змісту слів «припис» та «норма», то за певними позиціями це слова, що майже співпадають за змістом. Так, у «Новому тлумачному словнику української мови» в ряду суміжних визначень слова «припис» відмічається, що це: «Правило, покладене в основу якого-небудь вчення, моралі, ідеологічного напрямку і т. ін.; канон, норма»² або «Основні правила в якій-небудь ділянці людської діяльності, зумовлені її сутністю; закони»³.

Разом із тим тлумачення слова «припис» має ще один відтінок, пов'язаний скоріше з конкретною діяльністю людини, ніж із загальним велінням усталеного змісту: «Вказівка або порада діяти певним чином; настанова, рекомендація»⁴. Як бачимо, розбіжності у тлумаченні цього слова набувають сутнісного характеру, що істотно зменшує можливість його застосування для опису форми законодавчого визначення. Що стосується слова «норма», то воно має більш однозначні тлумачення, які у своїй більшості зорієнтовані на опис форми загального веління. Це, зокрема: «Звичайний, узаконений, законоприйнятий, обов'язковий порядок, стан і т. ін.; правило, стандарти»⁵. Невипадково слово «норма» широко вживається в обігу не лише в праві, а й в інших сферах людської діяльності (наприклад, «норма моралі», «норма поведінки», «технічна норма» тощо). Уявляється, що значне вживання в обігу слова «норма» та більш однозначне його розуміння зумовлюють широке його застосування при описанні правил здійснення певного виду поведінки, у тому числі при викладенні змісту законів про кримінальну відповідальність.

4. Характерними для законодавства про кримінальну відповідальність є норми, які визначають злочинність певного виду суспільно небезпечного діяння та його караність. Такі визначення містяться в нормах Особливої частини КК. Найбільш повне уявлення про зміст заборони,

¹ Див. Мальцев В. В. Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 79.

² Новий тлумачний словник української мови : у 3-х томах. – Т. 2. – К. : Аконіт, 2001. – С. 902.

³ Новий тлумачний словник української мови : у 3-х томах. – Т. 2. – К. : Аконіт, 2001. – С. 902.

⁴ Новий тлумачний словник української мови : у 3-х томах. – Т. 2. К. : Аконіт, 2001. – С. 902.

⁵ Новий тлумачний словник української мови : у 3-х томах. – Т. 2. – К. : Аконіт, 2001. – С. 374.

порушені суспільно небезпечним діянням, надає кримінально-правова норма, яка формується не лише на підставі законодавчих визначень, що містяться у нормах Особливої частини КК, а й з урахуванням норм Загальної частини (наприклад, норм, що визначають суб'єкт злочину та його ознаки, вину та її форми). Певні елементи кримінально-правової норми формуються доктриною кримінального права, наприклад, щодо об'єкта злочину, причинного зв'язку між діянням та суспільно небезпечним наслідком. Вплив на формування кримінально-правової норми має також слідча та судова практика. Зазначене дає підстави для ствердження, що кримінально-правова норма є тією ланкою кримінального права, яка органічно зв'язує кримінальне право і законодавство про кримінальну відповідальність. З одного боку, кримінальне право дістає свій вираз у законах про кримінальну відповідальність, з другого – на підставі законодавчих визначень, що містяться в нормах законодавства, формуються кримінально-правові норми щодо вчиненого. Вочевидь, що такий зв'язок існує і між кримінальним процесуальним правом та його законодавством.

5. Останнім часом помітне місце у формуванні змісту певних кримінально-правових норм набувають рішення Верховного Суду України з приводу неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм закону України про кримінальну відповідальність щодо подібних суспільно небезпечних діянь (ст. 445 КПК). Висновки Верховного Суду України, викладені з підстав, зазначених у ст. 445 КПК, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності відповідну норму закону, та для всіх судів України (ст. 458 КПК). Як бачимо, джерела, за рахунок яких формується зміст кримінально-правової норми, виходять далеко за межі законодавства України про кримінальну відповідальність. Однак серед них основним джерелом кримінального права, як і його кримінально-правових норм, є законодавство про кримінальну відповідальність, втілене в КК¹. Підкреслюючи значення цього джерела, законодавець у ч. 3 ст. 3 КК зазначає: «Злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються *тільки* (підкреслено нами – *В. Б.*) цим Кодексом».

¹ Див.: Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Х. : Право, 2013. Т. 1 : Загальна частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – 2013. – С. 12.